

Мілтон Фрідман
за участі Роуз Фрідман

КАПІТАЛІЗМ І СВОБОДА

Переклала з англійської
Неля Рогачевська

«Наш формат» • Київ • 2017

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

ЗМІСТ

Від автора	9
Вступ	11
<i>Розділ 1. Взаємозв'язок економічної та політичної свободи</i>	<i>17</i>
<i>Розділ 2. Роль держави у вільному суспільстві</i>	<i>32</i>
<i>Розділ 3. Контроль фінансів</i>	<i>47</i>
<i>Розділ 4. Міжнародні фінансові й торговельні відносини</i>	<i>64</i>
<i>Розділ 5. Податково-бюджетна політика</i>	<i>83</i>
<i>Розділ 6. Роль держави у царині освіти</i>	<i>93</i>
<i>Розділ 7. Капіталізм і дискримінація</i>	<i>114</i>
<i>Розділ 8. Монополія та соціальна відповідальність праці й капіталу</i>	<i>124</i>
<i>Розділ 9. Ліцензування професійної діяльності</i>	<i>142</i>
<i>Розділ 10. Розподіл прибутків</i>	<i>166</i>
<i>Розділ 11. Заходи із соціального забезпечення</i>	<i>184</i>
<i>Розділ 12. Боротьба з бідністю</i>	<i>197</i>
Висновки	203
Капіталізм, свобода та сучасна Україна Володимир Дубровський	210

Розділ 1

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СВОБОДИ

Широко поширена думка, що політика й економіка — речі різні й між собою майже не пов'язані, що особиста свобода — це питання політичне, а матеріальний добробут — економічне, і що будь-який політичний лад можна поєднати з будь-яким економічним. Головними сучасними виразниками цього уявлення є численні проповідники «демократичного соціалізму», які безумовно засуджують обмеження особистої свободи, що нав'язуються «тоталітарним соціалізмом» у Росії*, і водночас упевнені, що країна може взяти на озброєння основні риси тамтешнього економічного устрою і все-таки забезпечити особисті свободи завдяки ладові політичному. Основна теза цього розділу полягає в тому, що така думка помилкова, бо між економікою та політикою існує тісний взаємозв'язок, що можливі лише певні комбінації політичного та економічного устрою суспільства і що, зокрема, соціалістичне суспільство не може бути водночас і демократичним (у тому сенсі, що воно не може гарантувати особистих свобод).

Економічний лад відіграє подвійну роль у розвитку вільного суспільства. З одного боку, свобода економічних стосунків, певна річ, є складовою свободи в широкому сенсі, тому економічна свобода є самоціллю. З іншого боку, економічна свобода — це необхідний засіб для досягнення свободи політичної.

Першу з двох наведених ролей економічної свободи слід підкреслити особливо, оскільки інтелектуали не схильні надавати цьому аспекту свободи великого значення. Як правило, вони з презирством ставляться

* Мається на увазі, звичайно, СРСР, який на час написання англійської версії книги ототожнювався з Росією. — *Прим. ред.*

до того, що уявляється їм матеріальним боком життя, і розглядають своє власне прагнення до нібито більш високих цінностей як більш значущу обставину, що заслуговує особливої уваги. Однак якщо не для інтелектуалів, то для більшості громадян країни економічна свобода щонайменше порівнювана за своїм значенням з економічною свободою як засобом для досягнення свободи політичної.

Англійський громадянин, який після Другої світової війни не мав можливості провести відпустку в США через валютні обмеження, був позбавлений одного з основних аспектів свободи не меншою мірою, ніж американський громадянин, якого не пускали провести відпустку в Росії через розбіжність у політичних поглядах. На перший погляд, в одному випадку йшлося про економічне обмеження свободи, а в другому — про політичне, проте суттєвої різниці між ними немає.

Громадянин США, котрого закон зобов'язує виділити, скажімо, 10 % свого доходу на купівлю певного пенсійного контракту, що контролюється державою, тим самим позбавляється відповідної частки своєї власної свободи. Наскільки відчутним може бути таке обмеження і наскільки близьке воно до обмеження релігійної свободи, яку всі зараховують до свобод «громадянських» або «політичних», а не «економічних», яскраво відображено в одному епізоді, що стосувався групи фермерів із секти амішів. Виходячи зі своїх принципів, ця секта розглядала обов'язкові федеральні пенсійні програми як зазіхання на їхню власну індивідуальну свободу, а тому відмовлялася сплачувати податки і приймати виплати з соціального забезпечення. У результаті частину худоби, що належала їй, було продано з аукціону для покриття внесків на соціальне забезпечення, котрі їм належало сплатити. Звичайно, кількість громадян, які розглядають обов'язкове пенсійне забезпечення як таке, що зачіпає та обмежує їхню свободу, ймовірно, незначна, але люди, віддані свободі, ніколи не виходили з більшості голосів.

Громадянин США, котрий за законами різних штатів не має права працювати на обраній ним ниві, якщо не одержить ліцензію на цей вид діяльності, так само позбавляється суттєвої частки своєї свободи. Те саме можна сказати про людину, яка бажає виміняти якісь свої товари, для прикладу, на годинника у швейцарця, проте не має змоги це зробити через імпорتنу квоту. Те саме можна сказати про каліфорнійця, запротореного у в'язницю відповідно до так званих «законів про справедливую торгівлю» (fair trade laws) за те, що продавав протипохмільний засіб «Алка-Зельтцер» за ціною, нижчою від встановленої виробником. Те саме можна сказати і про фермера, який не має права вирощувати

стільки пшениці, скільки вважає за потрібне. І так далі. Цілком очевидно, що економічна свобода сама по собі є винятково важливим компонентом свободи взагалі.

Якщо розглядати економічний устрій як засіб для досягнення політичної свободи, він набуває особливої значущості через свій вплив на концентрацію та розосередження влади. Економічна організація, що безпосередньо забезпечує економічну свободу, а саме — капіталізм вільної конкуренції сприяє і розвитку політичної свободи, позаяк відокремлює економічну владу від політичної і таким чином дозволяє першій компенсувати другу.

Історики в один голос твердять про зв'язок між політичною свободою та вільним ринком. Мені не відомий жоден приклад існування суспільства, яке вирізнялось би великою політичною свободою і водночас не користувалося би для організації значної частини економічної діяльності чимось на кшталт вільного ринку.

Оскільки ми живемо у переважно вільному суспільстві, то схильні забувати, яким коротким є проміжок часу і наскільки мала та частина земної кулі, де будь-коли існувала бодай якась форма політичної свободи: зазвичай стан людства — це тиранія, рабство і страждання. Західний світ XIX і початку XX століття є разючим винятком із загальної тенденції історичного розвитку. У цьому разі політична свобода, поза сумнівом, прийшла разом із вільним ринком і розвитком капіталістичних установ. Такі самі витоки політичної свободи у грецької золотой доби й в початковій стадії розвитку Риму.

Історія наводить на думку про те, що капіталізм є лише необхідною умовою політичної свободи. Вочевидь, ця умова недостатня. Фашистську Італію та Іспанію, Німеччину в різні періоди за останні 70 років, Японію перед Першою і Другою світовими війнами і царську Росію кількох десятиліть перед Першою світовою війною не можна навіть з великим перебільшенням охарактеризувати як політично вільні країни. Втім, у кожній із них панівною формою економічної організації було приватне підприємництво. Із чого випливає, що можна мати капіталістичний у своїй основі економічний устрій і водночас не мати вільного політичного ладу.

Ба, навіть у перерахованих країнах громадяни мали набагато більше свободи, ніж громадяни сучасної тоталітарної держави, на взірець Росії або нацистської Німеччини, в яких економічний тоталітаризм поєднувався з політичним. Навіть у царській Росії деякі громадяни могли, за певних обставин, поміняти місце роботи без дозволу політичної влади,

тому що капіталізм і наявність приватної власності відігравали роль певної противаги до централізованої влади держави.

Взаємовідносини між економічною та політичною свободою складні та жодним чином не однобічні. На початку XIX століття Бентам і філософи-радикали були схильні розглядати політичну свободу як засіб для досягнення свободи економічної. На їхню думку, масам заважають накладені на них обмеження, і якщо політичні реформи нададуть виборче право більшості населення, люди оберуть те, що для них краще, тобто проголосують за вільну конкуренцію. Заднім числом не можна сказати, що вони не мали рації. Були проведені значні політичні реформи, слідом за ними — реформи економічні, спрямовані до більшої свободи підприємництва (*laissez faire*). Наслідком таких змін в економічному устрої суспільства стало колосальне покращення добробуту мас.

За торжеством бентамівського лібералізму в Англії XIX століття не забарилася реакція у вигляді посилення державного втручання в економічну сферу. Дві світові війни різко посилили цю тенденцію до колективізму в Англії, як і в інших країнах. Панівною турботою в демократичних країнах став добробут, а не свобода. Розгледівши зачасну тут загрозу індивідуалізові, інтелектуальні спадкоємці філософських радикалів — назовемо тільки Дайсі, Мізеса, Гаєка та Саймонса — висловили застереження, що безперервний рух до централізованого контролю за економічною діяльністю виявиться «Шляхом до рабства» (так названо книгу Гаєка, де проведено проникливий аналіз цього процесу). В економічній свободі вони вбачали передусім засіб для досягнення свободи політичної.

Події періоду після Другої світової війни виявили ще й інше співвідношення між економічною та політичною свободою. Колективістське економічне планування насправді обмежило індивідуальну свободу. Проте бодай у низці країн це в результаті призвело не до придушення свободи, а до докорінних змін в економічній політиці. Найбільш разючий приклад знову надає Англія. Переломним пунктом виявився, ймовірно, указ про «контроль над заняттями» (*control of engagements*), який лейбористська партія, незважаючи на висловлювані застереження, вважала за необхідне ухвалити задля здійснення своєї економічної політики. Цей закон, якби він був повною мірою втілений у життя і ретельно виконувався, призвів би до централізованого розподілу людей за родами занять. Це настільки ішло врозріз із особистою свободою, що новий закон виконувався у надто незначній меншості випадків, і він протримався зовсім недовго. Скасування його призвело до рішучих змін в економічній

політиці, що характеризувалися меншою довірою до централізованих «планів» і «програм», зняттям багатьох обмежень і наданням переваги приватному ринкові. Подібні політичні зрушення відбулися в більшості демократичних країн.

Ці політичні зсуви пояснюються передусім тим, що централізоване планування досягло незначного успіху, а почасти й зовсім не досягло бажаної мети. Однак сама ця невдача може бути — принаймні, певною мірою, — списана на політичні наслідки централізованого планування і небажання довести його до логічного завершення, коли виникає необхідність переступити через права особи, що цінуються надто високо. Цілком можливо, що це зрушення — тільки тимчасова пауза у колективістській тенденції нашого* століття. Навіть якщо це так, то воно характеризує тісний взаємозв'язок між політичною свободою та економічним устроєм.

Історичний досвід сам по собі ніколи не буває переконливим. Можливо, розширення свободи лише суто випадково збіглося в часі з розвитком капіталу і ринкових інститутів. Чому між ними неодмінно має бути взаємозв'язок? Які логічні зв'язки між економічною та політичною свободою? Розглядаючи ці питання, ми спершу обговоримо ринок як безпосередній компонент свободи, а потому — опосередкований взаємозв'язок між ринковими відносинами і політичною свободою. Побічним продуктом аналізу стане ескіз ідеального економічного устрою вільного суспільства.

Як ліберали, оцінюючи соціальні інститути, ми виходимо зі свободи індивіда (або, можливо, сім'ї) як нашої кінцевої мети. У цьому сенсі свобода набуває цінності тільки у стосунках між людьми: для Робінзона Крузо, який опинився на пустельному острові без П'ятниці, вона позбавлена будь-якого сенсу. На своєму острові Робінзон Крузо підлягає «утискам»; «влада» його обмежена так само, як обмежене коло наявних у нього альтернатив; однак у тому сенсі, в якому ми її розглядаємо, проблема свободи перед ним не постає. Так само у суспільстві наявність свободи нічого не говорить про те, що індивід робить зі своєю свободою; це не всеосяжна етика. Насправді, одна з головних цілей ліберала полягає в тому, щоб залишити етичну проблему індивідові; хай він сам сушить нею собі голову. «Насправді» важливі етичні проблеми — це ті, що постають перед індивідом у вільному суспільстві: що йому робити зі своєю свободою? Таким чином, ліберал виокремлює два набори цінностей: цінності, що

* XX ст. — Прим. ред.

стосуються взаємин між людьми, — контекст, у якому він надає пріоритет свободі, — і цінності, необхідні індивідові, щоб скористатися своєю свободою, — а це царина індивідуальної етики й філософії.

Ліберал вважає, що люди недосконалі. Для нього проблема соціальної організації є настільки негативною проблемою утримання «поганих» людей від скоєння зла, наскільки вона є проблемою допомоги «хорошим» людям у творенні блага; зрозуміло, «поганими» й «хорошими» можуть бути ті самі люди: все залежить від того, хто про них судить.

Головна проблема соціальної організації полягає в тому, як скоординувати економічну діяльність якомога більшого числа людей. Навіть у відносно відсталих суспільствах для ефективного використання наявних ресурсів необхідний розподіл праці та спеціалізація функцій. У суспільствах високорозвинених рівень координації, потрібної для всебічного використання можливостей, пропонованих сучасною наукою і технікою, незмірно вищий. Буквально мільйони людей зайняті щоденною доставкою одне одному хліба насущного, не кажучи вже про щорічну зміну автівок. Поборник свободи опиняється перед нелегким завданням: як поєднати цю загальну взаємозалежність з індивідуальною свободою.

Проте існують лише два способи координації економічної діяльності мільйонів. Перший — централізоване керівництво, пов'язане з примусом; такими є методи армії та сучасної тоталітарної держави. Другий — це добровільна співпраця індивідів; таким є метод, що ним користується ринок.

Можливість координації через добровільне співробітництво засновується на елементарній — хоча й такій, яка часто-густо заперечується, — тезі, що з економічної операції зиск мають обидві сторони, — за тієї умови, що ця операція добровільна та обдумана з обох боків поінформованими суб'єктами.

Взаємообмін, таким чином, може забезпечити координацію без примусу. Робочою моделлю суспільства, організованого за посередництва добровільного взаємообміну, є вільна приватновласницька ринкова економіка, тобто те, що ми називаємо капіталізмом вільної конкуренції.

У найпростішій формі таке суспільство складається з низки самостійних приватних господарств — із сукупності Робінзонів Крузо, якщо хочете. Кожне з цих господарств використовує свої наявні ресурси для виробництва товарів і послуг, які воно обмінює на товари і послуги, вироблені іншими господарствами, роблячи це на умовах, взаємоприйнятних для обох учасників угоди. Таким чином, воно одержує можливість

задовольнити свої потреби непрямим чином, виробляючи товари і послуги для інших, а не безпосередньо для свого власного користування. Спонукальним мотивом для прийняття такого опосередкованого варіанту є, зрозуміло, збільшення сукупного продукту, викликане розподілом праці та спеціалізацією функцій. Оскільки у господарства завжди є альтернативний вихід — виробляти безпосередньо для себе, в нього не виникає потреби вступати в обмін, якщо воно не отримає від цього зиску. Себто, якщо обидві сторони нічого не виграють від обміну, той і не відбудеться. Тому співробітництво досягається без примусу.

Спеціалізація функцій і розподіл праці дадуть не так уже й багато, якщо кінцевою виробничою одиницею буде приватне господарство. У сучасному суспільному житті ми просунулися набагато далі. Ми створили підприємства, які виступають посередниками між індивідами як продавцями й покупцями товарів. І так само спеціалізація функцій і розподіл праці дали б не так багато, якби ми і далі поклалися на бартер, обмінюючи один товар на інший. Як еквівалент і засіб сприяння обміну були вигадані гроші, які дають можливість відокремити один від одного акти купівлі й продажу.

Незважаючи на важливу роль підприємств і грошей у нашій економіці та численні складні проблеми, що ними створюються, головну особливість ринкового методу здійснення координації можна повного мірою продемонструвати на прикладі простої ринкової економіки, де немає ані підприємств, ані грошей. Як у цій простій моделі, так само й у складній ринковій економіці, що використовує підприємства і гроші, кооперація є суто індивідуальною та добровільною за тієї умови, що а) підприємства перебувають у приватній власності, так що кінцевими сторонами домовленості є індивіди, і що б) індивіди наділені повною свободою вступати або не вступати у кожен конкретну угоду, так що всі операції є суворобовільними.

Набагато легше висунути ці умови у вигляді загальних принципів, аніж роз'яснити їх детально або вказати конкретно, які саме установи найбільшою мірою сприяють їхньому додержанню. Саме цим питанням присвячена значна частина спеціальної економічної літератури. Найголовніше — це забезпечити законність, щоб не припустити фізичного примусу одного індивіда іншим і забезпечити дотримання добровільно укладених контрактів, надаючи таким чином підтримку «приватним» ініціативам. Попри це, найбільша складність пов'язана, ймовірно, з монополіями (які піддають утискам реальну свободу, закриваючи для індивіда альтернативний доступ до певного конкретного акту обміну),

а також із «зовнішнім ефектом», тобто із впливом на третіх осіб, за який нереально стягувати з них платню чи виплачувати їм компенсацію*. Ці проблеми розглядатимуться докладніше в наступному розділі.

Доки зберігається реальна свобода взаємообміну, головна особливість ринкової організації економічної діяльності полягає в тому, що в більшості випадків вона не дозволяє одній особі втручатися в діяльність іншої. Споживача убезпечує від примусу з боку продавця наявність інших продавців, з якими він може укласти угоду. Продавця убезпечує від примусу з боку споживача наявність інших споживачів, яким він може продати свій товар. Найманий робітник захищений від примусу з боку роботодавця наявністю інших роботодавців, до яких він може найнятися, тощо. Ринок робить усе це безсторонньо і без будь-якої центральної влади.

Врешті-решт, як одне з головних заперечень проти вільної економіки висувають саме той факт, що вона так добре усуває ці складнощі. Вона пропонує людям те, чого вони хочуть, а не те, чого вони мусили б хотіти на думку якоїсь групи. За більшістю аргументів проти вільного ринку криється недовіра до самої свободи.

Існування вільного ринку не скасовує, зрозуміло, необхідності уряду. Навпаки, уряд необхідний і як форум для визначення «правил гри», і як арбітр, що розтлумачує встановлені правила і забезпечує їхнє дотримання. Ринок різко звужує коло питань, які необхідно розв'язати політичними засобами, і таким чином зводить до мінімуму необхідність безпосередньої участі держави у грі. Характерна особливість впливу, що здійснюється через політичні канали, полягає в тому, що він, як правило, вимагає значної одноманітності, ба навіть нав'язує її. З іншого боку, ринок вирізняється тим, що допускає розвій різноманітності. Якщо говорити мовою політики, ринок є системою пропорційного представництва. Кожен може, так би мовити, проголосувати за колір своєї краватки; в нього немає потреби непокоїтися через те, що більшість надає перевагу іншим кольорам, і підкорятися, опинившись у меншості.

Саме цю особливість ринку ми й маємо на увазі, стверджуючи, що ринок забезпечує економічну свободу. Однак значення цієї характеристики поширюється далеко за межі суто економічної сфери. Політична свобода означає відсутність примусу одних людей з боку інших. Основною загрозою свободі є сила принуки — чи то в руках монарха, диктатора, олігархії, чи то тимчасової більшості. Збереження свободи вимагає

* У сучасній літературі такі ефекти найчастіше називають «екстерналіями» (external effects, externalities). — *Прим. ред.*

максимального усунення такої концентрації влади, розосередження і розпилення влади, яку неможливо усунути, тобто створення системи стримувань і противаг. Вилученням організації економічної діяльності з-під контролю політичної влади ринок усуває це джерело принуки. Він робить економічну могутність обмежувачем політичної влади, а не її підкріпленням.

Економічна влада може бути широко розосередженою. Немає жодного «закона збереження»*, що спонукав би нові центри економічної могутності зростати за рахунок уже наявних. З іншого боку, політичну владу децентралізувати складніше. Невеликих самостійних держав може бути багато. Але створити безліч рівнозначних центрів політичної влади всередині однієї великої держави набагато складніше, ніж створити безліч центрів економічної влади в межах однієї великої економіки. Усередині однієї великої економіки може бути достатньо мільйонерів. Але хіба може бути більше за одного-єдиного справді видатного лідера, однієї людини, на якій зосереджуються енергія та ентузіазм його співгромадян? Якщо центральний уряд посилює свою владу, певніше за все, це робиться за рахунок місцевого самоврядування. Складається враження, що існує певний незмінний спільний обсяг політичної влади, що підлягає розподілу. Тому, якщо поєднати економічну владу з політичною, концентрація уявляється майже неминучою. З іншого боку, якщо економічна влада перебуває не в тих самих руках, що й політична, вона може слугувати противагою для стримування влади політичної.

Переконаливість цього абстрактного доказу, ймовірно, краще за все продемонструвати на конкретних прикладах. Розгляньмо для початку гіпотетичний приклад, який допоможе нам виявити обговорювані принципи, а потім проаналізуємо кілька нещодавніх прикладів із реального

* Тобто, економіка — це «гра з позитивною сумою», у якій створюється нова вартість і, відповідно, заснована на ній економічна могутність. Численні приклади нових підприємств, особливо заснованих на інноваціях, доводять, що потужні економічні одиниці можуть утворюватися та зростати навіть цілковито за рахунок нової вартості, яку вони створюють, не завдаючи шкоди іншим суб'єктам ринку. Але навіть коли новачок відбирає ринки у вже наявних фірм, які таким чином втрачають, від цього набагато більше виграють споживачі, а отже, суспільство в цілому збагачується. На відміну від цього, боротьба за владні повноваження зазвичай є «грою з нульовою сумою», або якщо в результаті держава збільшує своє втручання понад потрібний рівень, чи у владі виникає хаос, — то навіть «грою з негативною сумою», від якої суспільство в цілому зрештою втрачає. Варто зважити хоча б на людські зусилля, які марнуються у такій боротьбі. — *Прим. ред.*